

Wojciech Sajkowski

(Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland)

<https://orcid.org/0000-0002-8585-4149>

e-mail: wojciech.sajkowski@amu.edu.pl

Obraz ludności Prowincji Iliryskich
w dokumentach administracji francuskiej związanych
z projektami reform ustrojowych i prawnych

*The Image of the Population of the Illyrian Provinces in the Documents
of the French Administration Related to the Legal Reform Projects*

ABSTRACT

The article presents the issue of the depiction of the inhabitants of the Illyrian Provinces in documents produced by the French administration of this part of the First French Empire which were related to plans to implement legal reforms, primarily the abolition of feudalism and the introduction of the Napoleonic Code. The analysis carried out proves that the extraordinary legal and political complexity of both the whole of the Illyrian Provinces and their individual parts was reflected in the differences in the description of the populations living there. In the case of the territories whose traditions were more in line

PUBLICATION INFO				
			 UNIWERSYTET MIKIEWICZA W POZNANI	e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060
				
THE AUTHOR'S ADDRESS: Wojciech Sajkowski, the Institute of History of the Adam Mickiewicz University in Poznań, 7 Uniwersytetu Poznańskiego Street, Poznań 61-614, Poland				
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of History of the Adam Mickiewicz University in Poznań				
SUBMITTED: 2023.10.31	ACCEPTED: 2024.03.16	PUBLISHED ONLINE: 2024.10.22		
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl	 	
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS		 EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES		

with Western European political and legal traditions, French observers did not delve too deeply into the social conditions that would be important in the course of implementing new legal solutions. However, e.g. in the case of Vlach shepherd communities living in inland Dalmatia the French administrators were forced to supplement their considerations regarding the implementation of the Napoleonic Code with an extensive study on the character of those populations.

Key words: Illyrian provinces, Balkans, history of state and law, the Vlachs, Napoleonic era

STRESZCZENIE

Artykuł przedstawia kwestię wyobrażenia mieszkańców Prowincji Iliryskich w dokumentach wytworzonych przez francuską administrację tej części I Cesarstwa Francuskiego związanych z planami wdrożenia reform prawnoustrojowych, przede wszystkim zniesienia feudalizmu i wprowadzenia Kodeksu Napoleona. Przeprowadzona analiza dowodzi, że niezwykle złożoność prawna i ustrojowa tak całości Prowincji Iliryskich, jak i poszczególnych ich części znalazła swoje odzwierciedlenie w różnicach w opisie zamieszkujących je populacji. W przypadku terytoriów, których tradycja była bardziej zbliżona z zachodnioeuropejską tradycją ustrojową i prawną, francuscy obserwatorzy nie zagłębiali się zbyt mocno w uwarunkowania społeczne, które byłyby istotne dla wprowadzenia nowych rozwiązań prawnych. Jednakże w przypadku wołoskich społeczności pasterskich, zamieszkujących np. dalmatyński interior, byli oni zmuszeni swoje rozważania dotyczące implementacji Kodeksu Napoleońskiego uzupełnić o rozległe studium uwarunkowań obyczajowych.

Słowa kluczowe: Prowincje Iliryskie, Bałkany, historia państwa i prawa, Wołosi, epoka napoleońska

Francuskie rządy na terenach wschodniego wybrzeża Adriatyku to niezwykle krótki okres, którego cezurę czasową wyznaczają lata 1806 i 1813. W 1806 r. Istria i Dalmacja zostały przejęte od Austrii i wcielone do napoleońskiego Królestwa Włoch. Oba regiony zostały trzy lata później przyłączone do Prowincji Iliryskich, które składały się również z części Tyrolu i Karyntii, Karnioli, a także części Chorwacji położonej na zachód od Sawy (która dzieliła się na część cywilną i wojskową). Ten nowy podmiot imperium napoleońskiego, którego powstanie było związane przede wszystkim ze względami strategicznymi¹, był wewnętrznie niezwykle zróżnicowany tak pod względem gospodarczym, jak i społecznym. Wynikało to przede wszystkim z faktu, że poszczególne terytoria, które składały się na Prowincje Iliryskie w przeciągu wcześniejszych stu lat przed utworzeniem, przynależały do różnych państw: Monarchii Habsburgów, Wenecji, Raguzy i Turcji Osmańskiej.

Zarząd cywilny i wojskowy Prowincji Iliryskich zainicjował szereg reform, które nie mogły być w pełni wdrożone ze względu na krótki czas

¹ M. Senkowska-Gluck, *Rządy napoleońskie w Ilirii. 1809–1813*, Wrocław 1980, s. 3, 16–17.

funkcjonowania tej jednostki administracyjnej cesarstwa, ale były częściowo kontynuowane przez władze austriackie². Dotyczyły one przede wszystkim obszarów wojskowości i administracji cywilnej, a także gospodarki i prawodawstwa. W tej ostatniej dziedzinie francuskie władze miały zamiar zrealizować niezwykle szeroko zakrojone reformy. Można je podzielić na dwa powiązane obszary – pierwszym było dążenie do zniesienia zależności feudalnych, drugi wiązał się z wprowadzeniem Kodeksu Napoleona. Francuzi wierzyli, że zmiany te przyczynią się do ujednolicenia systemów prawno-administracyjnych poszczególnych terytoriów nowej części cesarstwa³, a całość Prowincji Iliryskich zostanie z powodzeniem włączona do systemu napoleońskiego w Europie, który był zintegrowany przez dwa elementy: Kodeks Napoleona (*Code civil des français*) i blokadę kontynentalną⁴. Przeprowadzone wtedy dyskusje nad możliwościami wprowadzenia różnorodnych rozwiązań prawnych zaowocowały powstaniem wielu interesujących dokumentów, które stanowią istotne źródło informacji o francuskim spojrzeniu na zarządzane populacje. Niniejszy artykuł ma za zadanie zbadać tę kwestię, bazując przede wszystkim na stosownych rękopisach, które zostały wytworzone przez cywilną i wojskową administrację francuską i znajdują się we francuskich Archiwach Narodowych w Paryżu i Pierrefitte-sur-Seine (Archives Nationales de France), a także w archiwach francuskiego ministerstwa obrony znajdujących się w Vincennes (Service Historique de la Défense).

Przed zagłębieniem się w zarysowaną wyżej problematykę warto zwrócić uwagę na to, jak zróżnicowane pod względem prawnoustrojowym było terytorium Prowincji Iliryskich. W prowincjach Karnioli i Chorwacji Cywilnej⁵ funkcjonował feudalizm charakterystyczny dla Europy Zachodniej, podczas gdy chorwackie pogranicze wojskowe poddane było zarządowi militarnemu, a społeczeństwo funkcjonowało w ramach ustroju częściowo opartego na skodyfikowanym w roku 1630 prawie wołoskim⁶, który w czasach terezańskich został unowocześniony w celu

² R.A. Stauber, *Illyrian Provinces*, w: *The Napoleonic Empire and the New European Political Culture*, red. M. Broers, S. Hicks, A. Guimerá Ravina, New York 2012, s. 249–250; O. Luthar, *The Land Between. A History of Slovenia*, Frankfurt 2008, s. 262–263.

³ F. Bundy, *The Administration of the Illyrian Provinces of the French Empire 1809–1813*, New York–London 1987, s. 104.

⁴ J.-F. Brun, *Les confins militaires de la Croatie et les régiments croates*, w: *Les Provinces illyriennes dans l'Europe napoléonienne*, red. J.-O. Boudon, Paris 2015, s. 148.

⁵ Nazwa prowincji Chorwacji Cywilnej (Croatie Civile) wiązała się po prostu z faktem, że była to część Chorwacji, która nie podlegała zarządowi wojskowemu.

⁶ Ć, *Statuta Valahorum. Prilozi za kritičko izdanje*, Zagreb 1999; Š. Stareću, *Medieval name and ethnicity: Serbs and Vlachs*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2015, 22, 1, s. 84–85.

zwiększenia potencjału militarnego stacjonujących tam oddziałów pogranicznych⁷. Z kolei słowiańskie społeczności pasterskie dalmatyńskiego interioru (niegdyś znajdującego się w rękach tureckich) funkcjonowały w oparciu o prawo zwyczajowe, podczas gdy większość terenów przybrzeżnych działała w oparciu o statuty miejskie przypominające prawa regulujące funkcjonowanie miast włoskich⁸. Jednym słowem, francuscy administratorzy pragnący poznać stan prawny różnych terytoriów Prowincji Iliryskich musieli z konieczności posługiwać się bardzo różnymi perspektywami, a jak zobaczymy – używać też zróżnicowanego języka.

W przypadku terytoriów funkcjonujących na zasadach systemu feudalnego, z którym – przynajmniej w sferze deklaracji – powołująca się na dziedzictwo rewolucji administracja francuska miała zamiar walczyć, można zetknąć się z dość ogólnikowymi opisami, operującymi żargonem prawnym. Raporty omawiające kwestie stosunków społeczno-prawnych Prowincji Iliryskich wymieniały więc różne grupy według ich statusu w hierarchii feudalnej. Przykładem takiego podejścia może być *Raport o feudalizmie w Karnioli* (*Rapport sur la Féodalité en Carniole*), dokument sporządzony dla intendenta prowincji, François-Marie Farguesa. Niedatowany raport, stworzony zapewne w pierwszych latach obecności Francuzów w Karnioli (a więc w latach 1809–1810), przedstawiał nie tylko istniejące stosunki feudalne w prowincji, ale też opisywał ich historię od czasów upadku Cesarstwa Rzymskiego, a następnie wyszczególniał zmiany, jakie zachodziły w nich za czasów panowania Marii Teresy i Józefa II. Raport opisywał różne grupy społeczeństwa tej prowincji jako wasali (*les vassaux*), panów (*les seigneurs*) i poddanych (*les serfs*), w żadnym miejscu nie wychodząc poza ten prawniczy żargon. Choć pojawiały się również określenia „szlachty” (*la noblesse*), „ludu” (*le peuple*) i „rolników” (*les cultivateurs*), to specjalistyczny charakter tego raportu nie zawiera żadnych części opisowych, które przyczyniłyby się do szerszego zobrazowania charakteru społeczeństwa Karnioli⁹. Co ciekawe, ta zdawkowość dotycząca opisów populacji koresponduje z tekstami o innym charakterze, np. dotyczącymi bezpieczeństwa wewnętrznego tej właśnie prowincji. W korespondencji intendenta Karnioli, François-Marie Farguesa, nie podano np. szczegółowych informacji dotyczących społeczności, które brały

⁷ A. Boerke, *Conscription in the Habsburg Empire to 1815*, w: *Conscription in the Napoleonic Era: A Revolution in Military Affairs?*, red. D. Stoker, F. Schneid, H. Blanton, New York 2009, s. 66–83.

⁸ B. Czapik-Lityńska, J. Lityński, *Prolegomena do trzech statutów dalmatyńskich: Policy, Winodola, Korczuli*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 1999, 4, s. 37–51.

⁹ Archives Nationales, sygn. 138AP/149, dossier 1, *Rapport sur la féodalité en Carniole*. A monsieur Des Fargues Auditeur au Conseil d’Etat, Intendant de la Haute Carniole.

udział w antyfrancuskich rozruchach w Gotschee (Kočevju), chociażby dość istotnego faktu, że była to przede wszystkim proaustriacko nastawiona ludność niemiecka¹⁰.

Bliźniaczy względem opisanego wyżej dokumentu był raport na temat stosunków feudalnych w Chorwacji Cywilnej (*De la féodalité en Croatie Civile*)¹¹. Analogicznie przedstawiono w nim rys historyczny stosunków feudalnych w prowincji, zaczynający się w momencie unii personalnej Królestwa Chorwacji z Królestwem Węgier w 1102 r. Jednakże dokument ten zawiera już bardziej opisowe uwagi na temat stosunków między posiadaczami ziemskimi a chłopami, które wykraczają poza suchy opis stanu prawnego i własnościowego. Anonimowy autor niedatowanego niestety raportu (choć można przyjąć, że był to znowuż rok 1809 lub 1810) skupiał się przede wszystkim na nadużyciach, których miała doświadczać ludność chłopska funkcjonująca w systemie osobistego poddaństwa wobec panów. Problem ten miał dotyczyć szczególnie tych zależności, w przypadku których charakter i liczba świadczeń nie była dokładnie określona: „Kilku panów określiło w swoich kontraktach w niezmienny sposób liczbę świadczeń, z których chłop musiał się wywiązać. Inni tego nie określali, a położenie chłopu (wasala) było wówczas gorsze, ponieważ umiar pana był jedynym gwarantem względnie dobrego traktowania”¹².

Osobiste poddaństwo chłopów było przez francuskich administratorów uważane za zjawisko szkodliwe dla gospodarki, o czym można przekonać się dzięki analizie innych świadectw pozostawionych przez francuskie władze. Jednym z przykładów takiej refleksji nad wpływem feudalizmu na gospodarkę Prowincji Iliryskich może być list generała Lauristona skierowany do Napoleona, a datowany na 27 grudnia 1810 r., w którym mieszkańcy Chorwacji Cywilnej opisywani są jako „skrajnie leniwi i pracujący jedynie pod przymusem, gdyż nie posiadają żadnej własności”¹³. Bardzo podobna, ale bardziej rozwinięta analiza została sporządzona przez intendenta tej prowincji, Contadesa, który zwracał uwagę,

¹⁰ F.-M. Fargues, 30 Décembre 1809, *Au Commissaire de Police de Laybach*, w: idem, *Nastajanje Napoleonove Kranjske: korespondenca Françoisa-Marie Farguesa, francoskega intendanta za Kranjsko in Gorenjsko, 1809–1810 = Avenement de la Carniole Napoléonienne*, red. J. Šumrada, A. Kopitar, Ljubljana 2004, s. 267; F.-M. Fargues, *Le Général Cara (sic) St. Cyr Rapport de la troisième dizaine de mars Le 3 Avril 1810*, w: idem, *Nastajanje*, s. 330–331.

¹¹ Archives Nationales, sygn. 138AP/149, dossier 1, *De la féodalité en Croatie Civile*.

¹² „Plusieurs seigneurs stipulent dans leurs contrats d’une manière invariable le nombre de prestations que devait fournir le paysan. D’autres ne le déterminaient point et la condition du paysan (vassal) était alors pire, parce que la modération du seigneur était le seul garant de son traitement”, *ibidem*.

¹³ „Quant à la Croatie Civile la population des habitants sont extrêmement paresseux et ne travaillent que par force n’ayant à eux aucune propriété” – Archives Nationales,

że po włączeniu prowincji do Cesarstwa nowe władze zainteresowały się niedolą chłopów i „zerwały część ich łańcuchów, a wkrótce wydostaną ich ze stanu niewolnictwa, aby przywrócić ich do pozycji człowieka żyjącego w społeczeństwie”. Działania na rzecz zniesienia stosunków feudalnych miały jednakże na celu nie tylko realizowanie oświeceniowych i rewolucyjnych ideałów równości i praw człowieka, ale także polepszenie sytuacji gospodarczej, którą mogło zapewnić jedynie uwłaszczenie chłopów: „Pragnienie zysku, interes własności, niechybnie wzbudzi w nich zaradność, będą lepiej uprawiać swoją ziemię, ich plony staną się bardziej obfite, a dobrobyt zastąpi ich dotychczasową nędzę”¹⁴. Podobne stanowisko wyraził intendent generalny Prowincji Iliryskich, Chabrol, który stwierdził na początku 1813 r., że nie da się przecenić „korzyści, które wynikałyby ze zniesienia feudalizmu, co zaowocowałoby korzystną zmianą dla najbiedniejszej i najliczniejszej klasy ludności”¹⁵. Nadmierne obciążenia i daniny, które chłopci byli winni nie tylko właścicielom ziemskim, ale także państwu (które było właścicielem ziem przejętych na początku XVIII w. od Turcji Osmańskiej¹⁶), były uważane również za jedną z przyczyn ubóstwa ludności wiejskiej Dalmacji. Takie obserwacje poczynił np. Lujo Matutinović, Dalmatyńczyk, któremu francuskie władze zleciły dzieło opisu Prowincji Iliryskich¹⁷, a także anonimowy autor *Projektu reformy rolnej w Dalmacji* (*Projet d'agriculture en Dalmatie*)¹⁸. Dyskusja na temat reform, które powin-

sygn. 200AP/1, J. Lauriston, „A sa Majesté, Laybach le 16 9bre 1810, A sa M le 27 dbr 1810, Trieste”.

¹⁴ „Les lois de l'Empire ont déjà brisé une partie de leurs chaînes et sous peu les feront sortir entièrement de l'état de l'esclavage pour les rendre à celui de l'homme en société. Le désir du gain, l'intérêt de la propriété ne tarderont pas à foment chez eux l'industrie, ils cultiveront mieux leur terre, leurs récoltes deviendront plus abondantes et l'aisance succèdera chez eux à la misère” – Contades, „Rapport Général sur la situation des diverses parties de branches d'administration de la Province actuelle de la Croatie Civile, au moment de la cession pendant le temps intermédiaire de la cession à la nouvelle organisation, et depuis la nouvelle organisation”. Archives Nationales, sygn. F1e62, s. 2.

¹⁵ „Je reconnais avec monsieur l'intendant l'avantage qui résulterait de l'abolition de la féodalité, et du changement favorable qu'elle apporterait dans le sort de la classe la plus intéressante et la plus nombreuse de la population” – Archives Nationales, sygn. F1e62, Chabrol, „Laybach le 8 may 1813. Réponse à une lettre du 28 février 1813 (Rapport General sur l'Administraion de l'Istrie à la fin de 1812)”.

¹⁶ C. Leutloff-Grandits, *Claiming ownership in postwar Croatia. The dynamics of property relations and ethnic conflict in the Knin region*, Berlin 2006, s. 47.

¹⁷ L. Matutinović, *Essai Historique, Géographique Politique, Civil et Militaire sur Les Provinces Illyriennes...*, w: idem, *Ogled o Ilirskim provincijama i Crnoj Gori*, tłum. J. Milinković, plik na załączonej płycie CD, Zagreb 2009, s. 69.

¹⁸ „Projet d'agriculture, en Dalmatie, Sebenico, 26 mars 1806”, Service historique de la Défense – Département de l'armée de terre 1M 1590–1591.

ny zostać wdrożone, była oczywiście odmienna w przypadku wybrzeża i śródlądowej części prowincji (dawne weneckie ziemie *Acquisto Nuovo* i *Acquisto Nuovissimo* przejęte w pierwszych dekadach XVIII w. od Turcji). Różnica ta dotyczyła głównie projektów reform rolnych i ewentualnej militaryzacji dalmatyńskiego pogranicza¹⁹.

Rozważania francuskich administratorów wpisywały się w bardziej ogólny kontekst oświeceniowej refleksji na temat feudalizmu²⁰, a także walki Napoleona o jego zniesienie²¹, nierzadko nieskutecznej bądź jedynie deklaratywnej, co odnosiło się również do Prowincji Iliryskich. Nawet jeśli Francuzi podważali istniejące zależności feudalne ludności Prowincji Iliryskich, nie chcieli nastawiać przeciwko sobie lokalnych elit, stąd wszystkie zmiany były wprowadzane z uwzględnieniem ich uprzywilejowanej sytuacji, która pozostawała niezagrożona. Chociaż poddaństwo osobiste zostało zniesione, panowie nadal byli w posiadaniu ziem uprawianych przez chłopów (których ci nie mogli wykupić z racji braku środków), a świadczenia feudalne zostały zastąpione płatnościami w gotówce lub w naturze. W dodatku brak ich terminowej realizacji przez chłopów obwarowany był surowymi karami²². Można więc powiedzieć, że sytuacja najniższych warstw społecznych zmieniła się jedynie w sferze deklaracji. Warto również wspomnieć, że opisywane inicjatywy nie dotyczyły Chorwacji Wojskowej, której szczególny status uniemożliwiał wdrożenie Kodeksu Napoleona i innych reform, co było problemem sygnalizowanym przez przeciwników zachowania specyficznej formy ustroju tego obszaru²³.

Wiele informacji dotyczących populacji zamieszkujących Prowincje Iliryskie znaleźć można również w źródłach związanych z planami wprowadzenia Kodeksu Napoleona, który w propagandzie państwowej prezentowanej przez oficjalny dziennik tej części Cesarstwa Francuskiego, „*Le Télégraphe Officiel*”, przedstawiany był jako wielki projekt cywilizacyjny. Gazeta zwracała uwagę, że nowe przepisy miały zapewnić „spokój Ilirii” i zagwarantować prawdziwą „wolność obywatela, która zależy, jak mówi Monteskiusz od mądrości prawa karnego”. Gazeta podkreślała

¹⁹ W. Sajkowski, *Potencjał militarny dalmatyńskich Morlaków w źródłach francuskich z początku XIX w.*, „*Balkanica Posnaniensia*” 2022, 29, s. 353–363.

²⁰ R. Whatmore, *Adam Smith's Role in the French Revolution*, „*Past & Present*” 2005, 175, s. 65–89.

²¹ R. Blaufarb, *Napoleon and the Abolition of Feudalism*, w: *The Bee and the Eagle. Napoleonic France and the End of the Holy Roman Empire*, red. A. Forrest, S. Wilson, New York 2008, s. 131–154.

²² J. Šumrada, *Poskus zemljiške odveze v času Ilirskih provin*, w: *Grafenauerjev zbornik*, red. V. Rajšp, Ljubljana 1996, s. 499–514.

²³ D. Roksandić, *Vojna Hrvatska*, t. 1, Zagreb 1988, s. 210–214.

też, że dzięki wprowadzeniu kodeksu „dobrobyt tych prowincji wkrótce będzie równy temu, którym cieszą się dawni poddani Jego Wysokości”²⁴. Cytowany artykuł pochodzący z „Télégraphe Officiel”, zapowiadający wprowadzenie Kodeksu Napoleona, ukazał się 10 października 1811 r., ale w samej Dalmacji starano się wprowadzić nowe przepisy już wcześniej, gdyż prowincja ta wraz z Istrią znajdowały się pod panowaniem francuskim dłużej niż Chorwacja czy Karniola, bo już od 1806 r. (jako część Królestwa Włoch). To właśnie z tego powodu większość informacji związanych z planami reform prawnych dotyczy przede wszystkim Dalmacji.

Najbardziej problematyczną kwestią dla wprowadzenia Kodeksu była już wspomniana złożoność prawna, która nie wiązała się jedynie z różnicami w obrębie całości Prowincji Iliryskich, ale mogła też dotyczyć ich poszczególnych części, czego przykładem była Dalmacja, która stanowiła istną mozaikę prawną. Większość miast dalmatyńskiego wybrzeża (wraz z przynależnymi do nich terenami wiejskimi) funkcjonowała według swoich dawnych statutów, podczas gdy na terenach przejętych w pierwszych dekadach XVIII w. od Turcji (*Acquisto Nuovo* i *Acquisto Nuovissimo*) obowiązywało prawo weneckie, z modyfikacjami zależnymi od lokalnych uwarunkowań i potrzeb. Co prawda część populacji zamieszkujących wschodnie wybrzeże Adriatyku również opierała podstawy swego funkcjonowania na słowiańskim prawie zwyczajowym, jednak kodyfikowane w czasach średniowiecznych statuty niektórych z terytoriów, jak np. wyspy Krk, pokazują powolną ich transformację w duchu norm prawnych funkcjonujących w państwie weneckim (które panowało nad większością wschodniego wybrzeża Adriatyku), opartych przede wszystkim na prawie rzymskim²⁵. Ów proces mógł mieć różne natężenie – niektóre z miast dalmatyńskich, jak Trogir czy Split, miały prawodawstwo nieróżniące się od nowożytnych, włoskich statutów miejskich, podczas gdy wiejski obszar dalmatyńskiej Poljicy funkcjonował w oparciu o skodyfikowane prawo zwyczajowe²⁶. Stanowi to pewien ewenement, również w odniesieniu do pasterskich wspólnot słowiańskich *vlahów* (którzy w Dalmacji zwani byli Morlakami)

²⁴ „Bientôt avec l’organisation judiciaire, l’on joindra au code qui classe les délits et qui fixe les peines, des règles pour l’instruction, la poursuite et le jugement des affaires criminelles, l’on a même déjà déterminé la procédure que devront suivre les cours prévôtales, et au moyen de ces diverses lois la tranquillité de l’Illyrie sera assurée, la liberté du citoyen qui dépend, dit Montesquieu de la bonté des lois criminelles, sera garantie, et la félicité ainsi que la prospérité de ces provinces sera bientôt, égale à-celle dont jouissent les anciens sujets de Sa Majesté” – „Télégraphe Officiel” 9 X 1811.

²⁵ B. Czapik-Lityńska, J. Lityński, *op. cit.*, s. 44.

²⁶ M. Klarić, *O Poljičkoj samoupravi*, „Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu” 2008, 43, 2, s. 145–164.

funkcjonujących w ramach patriarchalnych wspólnot katunowych, działających bez żadnych spisanych norm prawnych²⁷.

Ta skomplikowana mieszanina przepisów utrudniała pracę francuskiej administracji, która planowała wprowadzić w całości prowincji Kodeks Napoleona. Złożoność sytuacji doskonale obrazuje raport sporządzony przez audytora Rady Stanu (*Auditeur au Conseil d'Etat*) André Abrial²⁸, który po wcieleniu Dalmacji do Królestwa Włoch w 1806 r. został poproszony przez wicekróla Eugeniusza de Beauharnais o zebranie informacji na temat systemu prawnego tej prowincji²⁹. To trudne zadanie wymagało przeprowadzenia swego rodzaju śledztwa, które obejmowało podróż do takich miast, jak: Skradin, Šibenik, Trogir, Split, Omiš i Dubrownik oraz wysp Brač, Lošinj, Korčula, Rab, Pag i Krk. Abrial – jak sam zresztą zaznaczył w przygotowanym raporcie – mógł natomiast pominąć dalmatyński interior z takimi miastami, jak: Sinj, Knin i Imotski, które nie miały własnego statutu³⁰. André Abrial podjął się tej podróży nie tylko w celu zebrania wiedzy niezbędnej do przeprowadzenia reform, ale także przedyskutował je z włodarzami miast podczas „ogólnych dyskusji dotyczących najważniejszych treści kodeksu cywilnego”, które przekonały go, że „to arcydzieło Oświecenia uwolniłoby region od wielkich nadużyć, dałoby mu wielkie korzyści i wymagałoby bardzo niewielkich modyfikacji”³¹.

Statuty miast dalmatyńskich, jako przynależące do zachodnioeuropejskiej tradycji prawnej, były więc dla Abrial'a fundamentem, na którym można było zbudować nowy porządek oparty o przepisy Kodeksu Napoleona, który mógł jego zdaniem w prosty sposób rozwiązać istniejące problemy mające dość punktowy charakter (dotyczyły np. prawa dziedziczenia)³². Jednakże pisząc o dalmatyńskiej prowincji, zwracał uwagę, że

²⁷ W. Sajkowski, *Společnosti wołoskie pograniča Chorwacji, Dalmaciji i Bośni w perspektywie francuskiej*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2021, 28, 1, s. 194–195.

²⁸ J. Capefigue, *L'Europe pendant le consulat et l'empire de Napoléon*, t. 4, Bruxelles 1842, s. 55.

²⁹ Archives Nationales, sygn., AF IV 1713, A. Abrial, „Notice sur l'organisation, l'administration, la justice en Dalmatie, en aout 1806”; idem, „Sur l'application du Code Civil Napoleon A la Dalmatie, Rapport adressé de Zara le 28 septembre A S. M. J. Le Prince Eugène Napoléon de France Vice Roi d'Italie par l'auditeur au conseil d'Etat de l'Empire Français Abrial”.

³⁰ Archives Nationales, sygn. AF IV 1713, A. Abrial, „Sur l'application.

³¹ „Des conférences que j'ai tenus avec les supériorités des villes que je viens De nommer à votre Altesse, conférences générales sur les principales matières du code civil j'ai pu me convaincre que ce chef d'œuvre des Lumières délivrait ce pays de grandes abus, lui procurait de grands avantages, et ne demandait que fort peu de modification [...]”, *ibidem*.

³² „Du droit de primogéniture qui né de l'égoïsme et de l'orgueil rend des enfants inégaux entre eux, et les soumet à l'un d'eux suivant que le hasard a fait naître l'un avant

obyczajowość tamtejszych społeczności stawiała się przeszkodą uniemożliwiającą wprowadzenie Kodeksu Napoleona bez daleko idących zmian. To właśnie w tej części raportu Abrial musiał odejść od suchego żargonu prawnego na rzecz opisowego przedstawienia obyczajów głównie pasterskich społeczności dalmatyńskiego interioru i propozycji modyfikacji Kodeksu, które musiałyby zostać zastosowane, by przyjęły się wśród tych populacji:

Modyfikacje te odnoszą się do aktów stanu cywilnego: małżeństwa, rozvodu i testamentów traktowanych jako akty stanu cywilnego; w wielu miejscach prawie nikt nie potrafi czytać i pisać, co często uniemożliwia dopełnienie formalności wymaganych przez kodeks w celu zarejestrowania aktów urodzenia i zgonu. Jeśli chodzi o małżeństwo, wykształceni mieszkańcy miast uznają, że jest to umowa cywilna i są świadomi, że formalności związane z jej przestrzeganiem należą do władz cywilnych, ale ogólne przekonanie, że formalności małżeńskie należą do Kościoła, jest tak silne w sercach Dalmatyńczyków, że uważają, iż jeśli poślubią kobietę bez błogosławieństwa księdza, to nie mają żony, lecz konkubinę³³.

Ta część raportu na temat planowanego wdrożenia Kodeksu Napoleona w Dalmacji jest bardzo trafnym przykładem tego, jak próby reform podejmowane przez władze francuskie stymulowały gromadzenie wiedzy na temat zarządzanych społeczeństw. Refleksje poczynione przez Abriala reprezentują ogólną perspektywę prawodawców, w której społeczeństwo Dalmacji można podzielić na dwie grupy. Pierwsza z nich, utożsamiana z ludnością miast, została przedstawiona jako zdolna do podporządkowania się nowym prawom, nie tylko dlatego, że była w większości piśmienna i potrafiła zawierać umowy cywilne, ale także dlatego, że była w stanie zrozumieć ideę państwa i jego rozdziału od Kościoła. Druga grupa była tożsama z mieszkańcami prowincji i wydaje się, że Abrial miał na myśli

l'autre. Droit dont les effets ont plus souvent produit l'oppression et du despotisme que la protection et de l'équité", *ibidem*.

³³ „Ces modifications portent sur les actes de l'Etat Civil, le mariage, le divorce, et les testaments sur les actes de l'Etat Civil, en ce que dans beaucoup de lieux on trouve à peine une personne qui sache lire et écrire, ce qui rendait souvent impossible l'exécution des formalités prescrites par le Code pour constater les actes de naissance et de décès. Sur le mariage, les habitants instruits des villes sachant qu'il est un contrat civil reconnaissent que les formalités relatives à sa célébration appartiennent à l'autorité civile, mais généralement l'opinion que les formalités matrimoniales appartiennent aux ecclésiastiques est tellement forte dans l'esprit des Dalmates, qu'ils croient n'avoir qu'une concubine s'ils se trouveront mariés avec une femme sans la bénédiction d'un prêtre", *ibidem*.

nie tylko śródlądowe części *Acquisto Nuovo* i *Acquisto Nuovissimo*, ale także obszary przybrzeżne i wyspy.

Pierwsza przeszkoda w implementacji Kodeksu Napoleona w tych oddalonych od miast rejonach była bardzo prozaiczna i wiązała się z wysokim poziomem analfabetyzmu, który uniemożliwiał ludności czytanie i podpisywanie umów czy poświadczanie innych dokumentów. Aby zaradzić temu problemowi, Abrial zaproponował wykorzystanie autorytetu duchownych, którzy nierzadko byli postrzegani jako przywódcy lokalnych społeczności. Istniała szansa, że przynajmniej część z nich byłaby piśmienna i mogłaby pomóc w formalnościach wymagających redakcji takich dokumentów jak testamenty, a nawet pełnić częściowo funkcję notariuszy, których na prowincji brakowało³⁴. Abrial zasugerował, że księża parafialni mogliby nawet służyć jako „funkcjonariusze państwa cywilnego”, a w ten sposób reformy mogłyby być wprowadzane spokojnie, bez zakłócania zwyczajów mieszkańców³⁵. Jeśli chodzi o małżeństwo, raport sugerował, że ceremonie religijne powinny następować bezpośrednio po podpisaniu umowy cywilnej, co również pozwoliłoby mieszkańcom przestrzegać starych zwyczajów, jednocześnie akceptując nowe przepisy prawne wprowadzone przez władze francuskie.

Drugim problemem zauważanym przez Abriala była patriarchalna struktura prowincjonalnego społeczeństwa Dalmacji, charakterystyczna szczególnie dla społeczności *stricte* pasterskich, opartych na systemie kahunów. Podrzędna rola kobiety w takim porządku społecznym była dużą przeszkodą dla jej podmiotowości prawnej i uniemożliwiała skuteczne skorzystanie z prawa do rozwodu, przy założeniu, że małżeństwo to umowa cywilna zawierana przez dwie równorzędne strony:

Jeśli chodzi o rozwód, mieszkańcy kraju uważają się za absolutnych panów swoich żon, które traktują jak niewolników, nie wahają się, by wymuszać na nich posług, o których wspomina kodeks, i które kobiety posłusznie wykonują, a przez które wszystkie dalmatyńskie gospodarstwa domowe miałyby dobry powód, by się rozpaść³⁶.

³⁴ „Sur les testaments, la même raison a lieu que pour les actes civils, c'est à dire que très peu personnes sachant écrire, et les campagnes manquant de Notaire, les formalités requises par le code pour les diverses espèces des testaments ne pourraient être observés”, *ibidem*.

³⁵ „Pour ce qui regarde les actes civils, on remédiait je crois à l'inconvénient qui se présent en créant dans les villages ou personne ne saurait écrire que le curé, ce curé même l'officier de l'Etat Civil, rien ne serait changé, et les esprits demeureraient tranquilles”, *ibidem*.

³⁶ „Sur le divorce en ce que les habitants de la campagne se considérant les maitres absolus de leur femme, les traites comme des esclaves, ne craignent pas d'exercer sur elles

Nie było jasne, jak Abrial postrzegał ewentualną zmianę patriarchalnych stosunków i ewentualną poprawę pozycji kobiet, ponieważ remedium na ten problem nie zostało przedstawione w raporcie. Ogólne założenie przyjęte w tym dokumencie polegało jednak na przekonaniu, że stopniowe i ostrożne wprowadzanie zmian, z poszanowaniem charakteru i tradycji Dalmatyńczyków, powoli zmieni ich przyzwyczajenia.

Według raportu proces ten mógłby zostać ułatwiony poprzez powiększenie kadry sądowniczej, zwłaszcza na poziomie pierwszej instancji „sprawiedliwości pokoju” (*justice de paix*). Abrial podkreślił, że sędziowie pokoju (*juges de paix*) mogliby stać się swego rodzaju mediatorami pojednawczymi dla impulsywnych, ale uczciwych Dalmatyńczyków:

Dalmatyńczycy, którzy są na ogół pozbawieni wykształcenia, nie omieszkali wykazać się wieloma zdolnościami i rozwinąć pewnych talentów, ale ponieważ wylewność ich wyobraźni przeważa nad refleksją, znaleźliby w swoich sędziach pokoju tego pośredniego rozjemcę, tak niezbędnego dla prostych umysłów, których wątpliwości rodzą się raczej z żywości lub zapomnienia o jakimś obowiązku niż z zamiłowania do procesu i pieniactwa³⁷.

Abrial uważał, że wiedza na temat charakteru ludności prowincji była kluczem do skutecznego wdrożenia nowych rozwiązań prawnych, które znacząco poprawiłyby sytuację mieszkańców. W cytowanych wyżej uwagach Abriala pojawiają się refleksje dotyczące charakteru Morlaków (bo również ten etnonim pojawia się w jego raporcie), które pokrywają się z innymi obserwacjami francuskiej administracji dotyczącymi antropologicznego stadium rozwoju tych społeczności, które umiejscawiane były na poziomie społeczeństw pierwotnych bądź barbarzyńskich koczowników. Stąd też w obserwacjach Abriala pojawia się – nie wprost co prawda – używana również przez innych obserwatorów morlackich zwyczajów figura „dobrego dzikusa”³⁸, którego wrodzona szczerość i brak umiejętności

tous les services dont parle le code, services qu’elles se font une gloire d’endurer et services pour lesquels tous les ménager Dalmates auraient pour ainsi dire raison de se désunir”, *ibidem*.

³⁷ „Les Dalmates qui quoique généralement privés d’instruction ne laissent pas de montrer beaucoup d’aptitude et de développer quelques talents, mais chez qui l’effervescence de l’imagination l’emporte sur la réflexion trouvent dans leurs juges de paix cet intermédiaire conciliateur nécessaire aux âmes honnêtes dont les discussions naissent plutôt de la vivacité ou de l’oubli de quelque obligation que de l’amour des procès et de la chicane”, *ibidem*.

³⁸ M. Knežević, *Morlak kao prirodni čovjek u djelima Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i Balthasara Hacqueta*, w: *Triplex Confinium* (1500. – 1800.). *Ekohistorija – Zbornik radova*, red. E. Ivetić, D. Roksandić, Split–Zagreb 2003, s. 125–144.

myślenia abstrakcyjnego skutkowało niemożliwością konfabulowania, co miało ułatwiać wprowadzenie instytucji sędziów pokoju.

Co znaczące, francuscy obserwatorzy nie pozostawili po sobie – poza ogólnikowymi uwagami dotyczącymi patriarchalnej struktury morlackich społeczności – żadnych informacji dotyczących funkcjonowania lokalnego prawa zwyczajowego. Nie pojawiają się one również w informacjach dotyczących obszaru Poljicy, której skodyfikowany statut był oparty w większości właśnie na prawie zwyczajowym. O statucie poljickim nie wzmiankował ani André Abrial, ani pierwszy Zarządca Generalny Prowincji Iliryskich marszałek Marmont. Chociaż w swoich pamiętnikach wspominał, że ten region Dalmacji był faktycznie niezależny od władzy weneckiej, to nie precyzował, na czym ów samorząd „republiki Poljicy” miał polegać³⁹. Z kolei Lujo Matutinović, dalmatyński oficer w służbie francuskiej, w swoim francuskojęzycznym opisie Prowincji Iliryskich wspominał jedynie o tym, że prawa miast dalmatyńskich nie różnią się od statutów miast włoskich, natomiast zamieszkały przez morlackich pasterzy interior miał być w istocie krainą bezprawia, gdyż lokalne społeczności za nic miały sobie wyroki weneckich trybunałów⁴⁰.

Podsumowując powyższe ustalenia, należy zwrócić uwagę na niezwykle daleko idące różnice, jakie zachodziły nie tylko w sposobie opisu poszczególnych społeczności zamieszkujących Prowincję Iliryskie w obliczu planów zniesienia feudalizmu i wprowadzenia Kodeksu Napoleona, ale również w samym języku, który był używany do tego celu. W przypadku terytoriów, które przez wieki znajdowały się pod władzą wenecką bądź austriacką i na których funkcjonowały dobrze znane francuskim administratorom stosunki feudalne, w raportach pojawia się dość zdawkowy język prawniczy, charakteryzujący lokalną ludność za pomocą terminów opisujących ich miejsce w drabinie społeczeństwa feudalnego. Obszerniejsze analizy dotyczące pożytków płynących ze zniesienia feudalizmu mieściły się z kolei w dość konwencjonalnym ujęciu napoleońskiej propagandy czerpiącej z dorobku oświecenia i dziedzictwa rewolucji francuskiej.

W przypadku miast dalmatyńskich, które miały własne statuty i cieszyły się przez wieki dosyć dużą samorządnością, opisy panujących

³⁹ A.-F.-L. Viesse de Marmont, *Mémoires du Duc de Raguse: de 1792 à 1832: imprimés sur le manuscrit original de l'auteur*, t. 3, Paris 1857, s. 49–50.

⁴⁰ „Comme les Morlaques n'obéissaient aux loix qu'autant qu'ils le Voulaient, Et que le gouvernement Vénitien les craignait, La plûpart des fermiers dans l'intérieur ne payaient Souvent rien aux propriétaires; aucune exécution militaire ne les y forçait, et ils faisaient ce qu'ils Voulaient, se mocquant le plus Souvent des Sentences des tribunaux” – L. Matutinović, *op. cit.*, s. 66.

w nich stosunków ustrojowych i prawnych były jeszcze oszczędniejsze. Zapewne wynikało to z faktu, że ustroj przynajmniej deklaratorywnie wprowadzany przez Francuzów oparty był na ideałach republikańskich, a więc na fundamencie, na którym zbudowany był również ustroj Republiki Weneckiej czy Republiki Raguzy. Paradoksalnie żywot obu wymienionych organizmów państwowych został zakończony właśnie przez Francuzów, którzy mimo wszystko uznawali je za relikty dawnej epoki⁴¹. Na ziemiach, które do początku XVIII stulecia przynależały do Turcji Osmańskiej, francuscy reformatorzy natrafili jednak na społeczności, których sposób funkcjonowania wymykał się możliwościom opisu przez konwencjonalny zbiór pojęć z zakresu ustroju i prawa, a przynajmniej tak wydawało się autorom cytowanych raportów. Stąd wynikała konieczność bardziej opisowych uwag, którym bliżej było do antropologicznych analiz obyczajów społeczeństw uznawanych za nieucywilizowane niż do opisu stanu prawnoustrojowego zamieszkiwanego przez nie terytoriów.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Archival sources (Źródła archiwalne)

Archives Nationales:

sygn. 138AP/149, 200AP/1, AF IV 1713, F1e62.

Printed sources (Źródła drukowane)

„Télégraphe Officiel” 1811.

Studies (Opracowania)

Blaufarb R., *Napoleon and the Abolition of Feudalism*, w: *The Bee and the Eagle. Napoleonic France and the End of the Holy Roman Empire*, red. A. Forrest, S. Wilson, New York 2008.

ć Z., *Statuta Valahorum. Prilozi za kritičko izdanje*, Zagreb 1999.

Boerke A., *Conscription in the Habsburg Empire to 1815*, w: *Conscription in the Napoleonic Era: A Revolution in Military Affairs?*, red. D. Stoker, F. Schneid, H. Blanton, New York 2009.

Brun J.-F., *Les confins militaires de la Croatie et les régiments croates*, w: *Les Provinces illyriennes dans l'Europe napoléonienne*, red. J.-O. Boudon, Paris 2015.

Bundy F., *The Administration of the Illyrian Provinces of the French Empire 1809–1813*, New York–London 1987.

Capefigue J., *L'Europe pendant le consulat et l'empire de Napoléon*, t. 4, Bruxelles 1842.

Czapik-Lityńska B., Lityński J., *Prolegomena do trzech statutów dalmatyńskich: Policy, Winodola, Korczuli*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 1999, 4.

Fargues F.-M., 30 Décembre 1809, *Au Commissaire de Police de Laybach*, w: F.-M. Fargues, *Nastajanje Napoleonove Kranjske: korespondenca François–Marie Farguesa, francoskega*

⁴¹ W. Sąkowski, *Elity Raguzy w perspektywie francuskich administratorów Prowincji Iliryskich*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 2018, 25, s. 88–99.

- intendanta za Kranjsko in Gorenjsko, 1809–1810 = *Avenement de la Carniole Napoléonienne*, red. J. Šumrada, A. Kopitar, Ljubljana 2004.
- Fargues F.-M., *Le Général Cara (sic) St. Cyr Rapport de la troisième dizaine de mars Le 3 Avril 1810*, w: F.-M. Fargues, *Nastajanje Napoleonove Kranjske: korespondenca François-Marie Farguesa, francoskega intendanta za Kranjsko in Gorenjsko, 1809–1810 = Avenement de la Carniole Napoléonienne*, red. J. Šumrada, A. Kopitar, Ljubljana 2004.
- Klarić M., *O Poljičkoj samoupravi*, „Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu” 2008, 43, 2.
- Knezović M., *Morlak kao prirodni čovjek u djelima Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i Balthasara Hacqueta*, w: *Triplex Confinium (1500. – 1800.)*. *Ekohistorija – Zbornik radova*, red. E. Ivetić, D. Roksandić, Split–Zagreb 2003.
- Leutloff-Grandits C., *Claiming ownership in postwar Croatia. The dynamics of property relations and ethnic conflict in the Knin region*, Berlin 2006.
- Luthar O., *The Land Between. A History of Slovenia*, Frankfurt 2008.
- Matutinović L., *Essai Historique, Géographique Politique, Civil et Militaire sur Les Provinces Illyriennes...*, w: L. Matutinović, *Ogled o Ilirskim provincijama i Crnoj Gori*, tłum. J. Milinković, plik na załączonej płycie CD, Zagreb 2009.
- Roksandić D., *Vojna Hrvatska*, t. 1, Zagreb 1988.
- Sajkowski W., *Elity Raguzy w perspektywie francuskich administratorów Prowincji Iliryskich*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 2018, 25.
- Sajkowski W., *Potencjał militarny dalmatyńskich Morlaków w źródłach francuskich z początku XIX w.*, „Balcanica Posnaniensia” 2022, 29.
- Sajkowski W., *Společnosti wołoskie pograniča Chorwacj, Dalmacj i Bošni w perspektywie francuskiej*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2021, 28, 1.
- Senkowska-Gluck M., *Rządy napoleońskie w Ilirii. 1809–1813*, Wrocław 1980.
- Staretu Š., *Medieval name and ethnicity: Serbs and Vlachs*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2015, 22, 1.
- Stauber R.A., *Illyrian Provinces*, w: *The Napoleonic Empire and the New European Political Culture*, red. M. Broers, S. Hicks, A. Guimerá Ravina, New York 2012.
- Šumrada J., *Poskus zemljiške odveze v času Ilirskih provin*, w: *Grafenauerjev zbornik*, red. V. Rajšp, Ljubljana 1996.
- Viesse de Marmont A.-F.-L., *Mémoires du Duc de Raguse: de 1792 à 1832: imprimés sur le manuscrit original de l'auteur*, t. 3, Paris 1857.
- Whatmore R., *Adam Smith's Role in the French Revolution*, „Past & Present” 2005, 175.

NOTA O AUTORZE

Wojciech Sajkowski – dr hab., profesor Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, pracuje w Zakładzie Historii Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej na Wydziale Historii Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu. W ramach jego zainteresowań mieści się problematyka historii idei w czasach nowożytnych, w tym badanie ewolucji oświeceniowych koncepcji postępu i cywilizacji i ich wpływu na formowanie się zachodnioeuropejskiego obrazu Europy Południowo-Wschodniej. Mowa tu przede wszystkim o stereotypach dotyczących Słowian Południowych w relacjach podróżniczych, ale też w literaturze pięknej i historiografii, a także w dokumentach powstałych na użytek dyplomacji i wojskowości. Oprócz tego interesuje się historią Europy Południowo-Wschodniej, w tym dziejami pogranicza Monarchii Habsburskiej, Wenecji i Turcji Osmańskiej w czasach nowożytnych, a także polityką Francji na tym obszarze.

ABOUT THE AUTHOR

Wojciech Sajkowski – PhD with habilitation, professor at the Adam Mickiewicz University, works at the Department of Central and South-Eastern European History at the Faculty of History of the Adam Mickiewicz University in Poznań. His interests include the history of ideas in modern times, including the study of the evolution of Enlightenment concepts of progress and civilisation and their influence on the formation of the Western European image of South-Eastern Europe. He is primarily concerned with stereotypes of South Slavs in travel accounts, but also in fiction and historiography, as well as in documents produced for diplomatic and military use. In addition, he is interested in the history of South-Eastern Europe, including the history of the frontier between the Habsburg Monarchy, Venice and Ottoman Turkey in modern times, as well as French policy in the area.